

DISENGAGEMENT-, CONTINUITEITS- EN ACTIVITEITSTHEORIE

DE RELATIE TUSSEN ACTIVITEITSGRAAD EN LEVENSVOLDOENING BIJ JONG-GEPENSIONEERDEN

Mieke Van Houtte

1. INLEIDING

Het einde van het beroepsleven is een ingrijpende individuele gebeurtenis, die echter volledig maatschappelijk gedetermineerd is. Het afsluiten van het economisch actieve leven gaat (in de Belgische samenleving) gepaard met het verwerven van het recht op een uitkering. Dit maatschappelijk recht brengt met zich mee dat de pensionering aan een aantal reglementeringen is onderworpen. Zo is onder meer de leeftijd waarop iemand uit het beroepsleven stapt maatschappelijk vastgelegd. Bij deze reglementeringen wegen sociaal-economische overwegingen vaak sterker door dan de individuele mogelijkheden en noden van de mens. De individuele problematiek van de pensionering wordt duidelijk niet in overweging genomen.

In deze uiteenzetting wordt dan ook precies deze individuele problematiek, meer bepaald de wijze waarop mensen zich aanpassen aan het gepensioneerd zijn, aangekaart. Centraal hierbij staan drie algemene theorieën inzake veroudering - de disengagementtheorie, de continuïteitstheorie en de activiteitstheorie - waaruit evenveel aanpassingswijzen aan gepensioneerd zijn worden afgeleid.

Door middel van een empirisch onderzoek bij 200 gepensioneerden tussen 55 en 70 jaar worden de drie theorieën tegenover elkaar afgewogen. Er wordt, meer bepaald, nagegaan welke van de drie aanpassingswijzen de meest gunstige is met het oog op een goede levensvoldoening.

2. PENSIONERING = HET VERLIES VAN EEN BETEKENISVOLLE ROL

Wanneer aan willekeurige mensen wordt gevraagd in eenvoudige termen uit te leggen wat 'pensionering' of 'met pensioen gaan' is, luidt het antwoord steevast: 'stoppen met werken op een wettelijk vastgestelde leeftijd'. In 'Van Dale' wordt 'pensioen' verklaard als: *'periodieke gelijkblijvende uitkering die iemand ontvangt na ontslag uit een ambt wegens het bereiken van een vastgestelde leeftijd, [...]'*. Sillamy (1974: 185) definieert pensionering als *'de overgang van het actieve beroepsleven naar rust, bepaald door de chronologische leeftijd'*. Het meest essentiële kenmerk van pensionering is dus dat de samenleving het individu op een bepaalde leeftijd de toelating geeft een inkomen te verwerven zonder nog arbeid te verrichten (Atchley, 1976; Friedmann en Havighurst, 1977; Xb, 1991). Pensionering kan dus worden gelijkgesteld aan het einde van de beroepsactiviteit. In sociologische termen is pensionering dan het einde of het verlies van de werkrol.

Rollen zijn specifieke verwachtingen met betrekking tot het gedrag, die verbonden zijn aan elke sociale positie - de plaats die een persoon inneemt binnen een netwerk van sociale relaties. Stryker (1980) (1) stelt dat als een individu zich dezelfde positionele benaming toedient en zich gedraagt zoals wordt verwacht in de rol-relaties met anderen, dit individu een set van identiteiten heeft aangenomen. Wanneer nu iemand een bepaalde (gewaardeerde) rol en - in termen van Stryker - identiteit verliest, dan weet hij/zij vaak niet hoe hij/zij zich moet gedragen en dit kan leiden tot een sterk gevoel van angst of depressie en zelfs tot sterk ontregeld gedrag (Thoits, 1983) (2). Niet elk identiteitsverlies gaat echter automatisch gepaard met demoralisatie. Een aantal factoren hebben een belangrijke invloed op de reacties bij identiteitsverlies, namelijk: de objectieve waarde van een positie, de subjectieve belangrijkheid van een positie, het aantal posities (en de daarmee gepaard gaande identiteiten) dat men inneemt en tenslotte de af- of aanwezigheid van sociale steun bij identiteitsverlies of van anderen die de ervaring delen (Stryker, 1980; Stryker en Statham, 1985; Thoits, 1983). Het subjectieve belang van een sociale positie is in belangrijke mate afhankelijk van de culturele (of objectieve) waarde van die positie in de samenleving. Om de betekenis van pensionering, of van het verlies van de werkrol, voor het individu na te gaan, is het dus - in navolging van Stryker - nodig de objectieve of maatschappelijke betekenis van arbeid en de daaruit volgende subjectieve of individuele betekenis van arbeid na te gaan. Diverse auteurs benadrukken dat de westerse maatschappij wordt gekenmerkt door een (protestants) arbeidsethos (o.a. Harris, 1990; Munnichs, 1989). Zowat het hele levenspatroon van de westerse mens is georganiseerd door de arbeid: zelfs een groot deel van het leven vóór men gaat werken, wordt gekenmerkt door voorbereiding op het werk dat men later zal doen. Er wordt in de westerse samenleving dan ook bijzonder veel aandacht besteed aan arbeid als waarde. Andere auteurs stellen echter dat dit arbeidsgericht karakter van de westerse samenleving langzaam maar zeker aan belang verliest samen met het ter discussie stellen van de traditionele waarden en normen. De nadruk zou nu steeds meer komen te liggen op consumptie in plaats van op productie (Strauss, Aldrich en Lipman, 1976; Thijssen, 1989). Thijssen (1989: 251) meent echter dat men, ondanks de wankeler positie van het arbeidsethos, toch kan aannemen dat dit begrip in het waardepatroon van vele - en zeker oudere - mensen nog een centrale positie inneemt.

Arbeid vervult in de westerse wereld in elk geval heel wat meer functies dan louter financiële middelen verstrekken om in het levensonderhoud te voorzien (hetgeen vanzelfsprekend het belang van arbeid in de westerse samenleving versterkt). Naast de betekenis inkomen (verzekeren van het overlevingsminimum en bereiken van een hogere levensstandaard) onderscheidt Atchley (1976: 23) vier andere hoofdbetekeningen van arbeid: besteding van tijd en energie (er wordt structuur verleend aan de tijdsvulling), identificatie en status (bron van zelfrespect, erkenning door anderen en positiebepaling in de samenleving), sociaal contact (relaties met collega's en vriendschappelijke relaties die hieruit kunnen voortvloeien) en bron van betekenisvolle levenservaringen (arbeid geeft een doel aan het leven, biedt een uitlaat voor creativiteit en zelfexpressie, is een bron van nieuwe ervaring en biedt de kans anderen van dienst te zijn en zich nuttig te maken voor de gemeenschap). De meeste auteurs kennen arbeid dezelfde betekenis toe als Atchley (o.a. Friedmann en Havighurst, 1977; Dooghe, 1988; Lehr, 1980). Long (1989: 56) voegt nog enkele betekenis toe: arbeid geeft aanleiding tot ontspanning, dankzij arbeid kan men de deur eens uit, arbeid biedt lichaamsbeweging en/of geestelijke oefening. Een belangrijk gevolg van de pensionering is dat die verschillende functies van arbeid niet meer worden vervuld; pensionering betekent dus duidelijk niet alleen een financiële achteruitgang.

Gezien het grote belang van arbeid in de westerse samenleving en de verschillende betekenis die arbeid heeft voor het individu, is het - de theorie van Stryker (cf. supra) in acht genomen - niet verbazingwekkend dat pensionering voor velen een moeilijke stap is. De gepensioneerde krijgt vaak het gevoel buiten de maatschappelijke werkelijkheid te staan en overbodig en van geen nut meer te zijn, met als mogelijk gevolg frustratie en psychische onvoldaanheid (Dooghe, 1988). Algemeen wordt aangenomen dat de pensionering een negatief effect heeft op zowel de psychische als de fysische gezondheid van de mens en in bepaalde gevallen zelfs de dood tot gevolg zou hebben (o.a. Atchley, 1976; Decker, 1980). Toch stellen diverse auteurs zich vragen bij deze laatste stelling en zoeken elders een verklaring voor de gezondheidsmoeilijkheden bij pas-gepensioneerden (o.a. Atchley, 1976; Braam, 1964; Cammaer, 1990; Decker, 1980; Harris, 1990; Minkler, 1981).

Wat pensionering problematisch maakt, is dus het wegvallen van de o zo gewaardeerde werkrol. Nochtans hoeft dit niet zo problematisch te zijn, namelijk wanneer men een gepaste wijze vindt om de verloren rol op te vangen (3).

In het volgende deel van de uiteenzetting worden drie mogelijke aanpassingswijzen voorgesteld, gebaseerd op drie algemene theorieën inzake veroudering.

3. AANPASSING AAN GEPENSIONEERD ZIJN

3.1 Activiteits-, disengagement- en continuïteitstheorie

In de literatuur met betrekking tot pensionering staan drie theorieën centraal: de activiteitstheorie (of substitutietheorie), de disengagementtheorie en de continuïteitstheorie. Gemeenschappelijk aan de drie theorieën is dat ze enerzijds alle drie handelen over veroudering in het algemeen en gebaseerd zijn op de vaststelling dat het gedrag

van de mens wijzigt bij het ouder worden, en dat ze anderzijds alle drie een verband leggen tussen de activiteitsgraad van de ouder wordende mens en zijn levensvoldoening en dus betrekking hebben op het optimaal ouder worden.

De *activiteitstheorie* werd ontwikkeld door een groep symbolisch interactionisten aan de universiteit van Chicago, op basis van het Amerikaanse maatschappelijk werk na 1945. Friedmann en Havighurst worden beschouwd als de belangrijkste vertegenwoordigers.

Het uitgangspunt van de activiteitstheorie is dat, met uitzondering van de onvermijdelijke veranderingen op fysisch vlak, oudere mensen essentieel hetzelfde zijn als mensen van middelbare leeftijd, en dus dezelfde psychologische en sociale noden hebben. De afnemende sociale interactie die eigen is aan het ouder worden is het gevolg van het feit dat de samenleving zich afkeert van de ouder wordende mens, tegen de zin en de wil van de ouder wordende mens. Succesvol ouder worden houdt dan in dat men zich verzet tegen deze inkrimping van zijn sociale wereld door zo lang mogelijk het op middelbare leeftijd ontwikkeld activiteitenpatroon in stand te houden (Havighurst, Neugarten en Tobin, 1964, 1968). Een levensloop moet in deze context een voortdurende expansie ondergaan: telkens een bepaalde rol of relatie verloren gaat, moet een nieuwe rol of relatie de plaats ervan innemen via de ontwikkeling van nieuwe interesses en contacten (4) (o.a. Cumming en Henry, 1961; Dooghe, Vanden Boer en Vanderleyden, 1988; Harris, 1990). Hetzelfde geldt bij het verlies van de werkrol bij de pensionering. Friedmann en Havighurst (1977: 189) gaan er van uit dat de meeste mensen andere voldoeningen dan inkomen ervaren van hun werk. Pensionering betekent dan het verlies van deze voldoeningen tenzij men er in slaagt andere wijzen te vinden om dezelfde voldoeningen te verkrijgen. Dit betekent niet noodzakelijk dat men moet blijven arbeiden: de extra-economische waarden van werk kan men proberen te verzekeren door 'vrijtijdsactiviteiten'. De activiteitstheoretici gaan er dus van uit dat voor de mens (en zeker voor de ouder wordende mens) actief blijven zeer belangrijk is omdat zijn gezondheid en zijn sociaal welzijn ervan afhankelijk zijn. Bovendien stellen de activiteitstheoretici dat iedereen de betekenis van leven vindt door interactie met anderen. Hieruit volgt als vanzelfsprekend dat sociale activiteit de kern vormt van het menselijk leven. Sociale activiteit is zo belangrijk dat het determineert of men al dan niet 'succesvol' ouder wordt. Een mens die er in slaagt sociaal actief te blijven zal, volgens de activiteitstheorie, een positief zelfbeeld opbouwen en grotere levensvoldoening ervaren (Decker, 1980; Dooghe en Vanderleyden, 1978; Dooghe, 1988). De idee dat mensen zich steeds willen blijven nuttig maken door middel van een activiteit staat vrij centraal in de activiteitstheorie (Cumming en Henry, 1961; Friedmann en Havighurst, 1977). Een mens die zich niet meer nodig voelt in de samenleving en geen functie meer heeft in de samenleving is ongelukkig (Lehr, 1980).

De activiteitstheorie is de oudste en wellicht ook de meest aanvaarde sociologische theorie van veroudering. De activiteitstheorie kan het dominante paradigma in de sociale gerontologie worden genoemd aangezien deze theorie zowel door sociale wetenschappers als door mensen uit de praktijk wordt aanvaard (Decker, 1980). Praktische bejaardenzorg is duidelijk gericht op de activering en re-activering van de bejaarde (Grommen, 1990; Lehr, 1980; Xa, 1991). Een kritiek op de activiteitstheorie is dat ze onrealistisch en idealistisch is omdat slechts een kleine minderheid er in zou

slagen het activiteitenpatroon van middelbare leeftijd te handhaven (Dooghe en Vanderleyden, 1978). Een andere kritiek stelt dat er te weinig rekening wordt gehouden met individuele behoeften inzake participatie aan activiteiten (Dooghe, Vanden Boer en Vanderleyden, 1988). De *disengagementtheorie* werd het eerst naar voor gebracht in het werk *'Growing Old'* van Elaine Cumming en William E. Henry (1961), als reactie tegen de activiteitstheorie, die haar naam te danken heeft aan de disengagement-theoretici die bewust en expliciet een theorie ontwikkelden die tegengesteld is aan de activiteitstheorie (Decker, 1980; Archley, 1976).

Cumming en Henry (1961: 14) stellen dat verouderen onvermijdelijk wordt gekenmerkt door een wederzijds loslaten of disengagement, met als resultaat een afname van de interactie tussen de ouder wordende mens en de anderen in het sociale systeem waartoe hij behoort. Dit gebeurt met de goedkeuring en volgens de wens van de ouder wordende mens (Havighurst, Neugarten, Tobin, 1968).

Disengagement is een onvermijdelijk proces in het licht van de naderende dood, die eigenlijk het totale disengagement vertegenwoordigt. Door zich stilaan los te maken van zijn sociale omgeving, bereidt de ouder wordende mens zich voor op dit totale disengagement (Cumming en Henry, 1961). Het ideaal om op oudere leeftijd (sociaal) actief te blijven, moet volgens de disengagementtheorie worden afgewezen omdat het moeilijk te verenigen is met de gedachte dat het leven op een eind loopt. Een op expansie gerichte levenshouding zou het toeleven naar het einde verhinderen en als gevolg hebben dat de dood niet natuurlijk in de toekomstvisie wordt opgenomen (Lehr, 1980).

Wanneer disengagement inderdaad het modale verouderingspatroon is, dan moet, volgens Cumming en Henry (1961: 63), een soort 'toelatingsbewijs' voor dit proces worden gevonden in de wijze waarop de samenleving zichzelf organiseert. Dit toelatingsbewijs vinden Cumming en Henry (1961: 63) in het *'age-grading'*-systeem. Dat bepaalt wie klaar is voor bepaalde rollen en wie er te oud voor is. Pensionering maakt deel uit van dit *age-grading*-mechanisme en wordt toegepast om te verzekeren dat jongeren voldoende opgeleid zijn om verantwoordelijkheid te nemen en dat ouderen stoppen met werken vóór ze niet meer beschikken over de nodige vaardigheden. Pensionering kan dus worden beschouwd als een geïnstitutionaliseerde toelating tot disengagement.

Cumming en Henry (1961: 130) stellen dat iemand succesvol kan worden genoemd wanneer hij in staat is te handelen volgens zijn rol. In die zin bekritisieren ze de activiteitstheorie die meent dat de ouder wordende mens zich zo lang mogelijk moet gedragen zoals hij zich gedroeg op middelbare leeftijd. Cumming en Henry (1961: 19) zijn dan ook van mening dat het ideaal 'zich nodig te voelen' of 'nuttig te zijn voor iemand', dat typisch is voor mensen op middelbare leeftijd, niet van toepassing is op de ouder wordende mens. Wanneer een ouder wordende mens er dan toch naar streeft zich nuttig te maken dan doet hij dit alleen uit behoefte aan zekerheid, om te voorkomen dat hij verstoten zou worden en de nodige hulp zou moeten ontberen. 'Nodig zijn' zou dus zeker niet bijdragen tot de tevredenheid van de ouder wordende mens (Cumming en Henry, 1961).

De disengagementtheorie trekt duidelijk het nut van praktisch bejaardenwerk in twijfel. Een kritiek op de disengagementtheorie is dat ze de 'verwerping' van oudere mensen uit de samenleving natuurlijk maakt en dus juist (Atchley, 1976).

Er moet worden opgemerkt dat de disengagementtheoretici argumenteren dat het normaal en onvermijdelijk is dat de activiteitsgraad van de ouder wordende mens afneemt, maar *'they do not state that all older people should be confined to rocking chairs, nor do they suggest an enforced inactive role for the older people'* (Decker, 1980: 138).

De *continuïteitstheorie* neemt aan dat een individu zich niet zozeer zal aanpassen aan het rolverlies bij de pensionering door het aannemen van nieuwe rollen maar dat het, wanneer dit mogelijk is, er voor zal kiezen meer tijd te besteden aan rollen die reeds vóór de pensionering werden beoefend. Verlaging van de sociale activiteit op een bepaald gebied gaat dan gepaard met een verhoging van sociale activiteit op andere gebieden (Atchley, 1976; Heirman, 1974; Lehr, 1980). Het verlies van de werkrol door pensionering kan energie leveren voor het individu dat daardoor zijn niveau van engagement in een andere rol kan verhogen (Atchley, 1976).

De continuïteitstheorie is gebaseerd op de bevindingen dat enerzijds ouder wordende mensen niet geneigd zijn te experimenteren en dus liever op gekende paden blijven en dat anderzijds de meeste gepensioneerden er naar streven hun leven zo veel mogelijk in te richten als vóór de pensionering (Atchley, 1976). Na het uitreden uit het arbeidsproces zouden er dus geen plotse breuken optreden in het gedrag: er blijft continuïteit (Geurts en Schmeets, 1991; Grommen, 1990). Een voortzetting van het activiteitenpatroon dat men gedurende de vroegere levensstadia heeft ontwikkeld, zou de aanpassing aan het met pensioen zijn vergemakkelijken, eerder dan het zoeken naar nieuwe rollen en bezigheden (Dooghe, Vanden Boer, Vanderleyden, 1988).

Atchley (1976: 113) heeft het, in het kader van de continuïteitstheorie, over *'differential disengagement'*, hetgeen beduidt dat disengagement in verschillende mate voor verschillende rollen kan optreden. Andere termen die naar voor zijn geschoven om hetzelfde aan te duiden zijn *'compensatory engagement-disengagement'* en *'selective disengagement-engagement'* (Lehr en Dreher, 1969; Lehr, 1980). De situatie dat bij verlies van een rol andere rollen die men vervult van betekenis veranderen, duidt Munnichs (1989: 242) aan met de term *'re-engagement'*.

De verschillende theorieën hebben heel wat kritieken moeten incasseren. Diverse auteurs bekritisieren zowel de activiteits- als de disengagementtheorie. De continuïteitstheorie is in veel mindere mate het doelwit geweest van critici maar de kritieken die zowel op de activiteits- als op de disengagementtheorie gericht zijn, blijken ook van toepassing op de continuïteitstheorie.

De belangrijkste kritiek is dat noch in de activiteitstheorie noch in de disengagementtheorie rekening gehouden wordt met de persoonlijkheid van elke mens: de relatie tussen activiteitsgraad en levensvoldoening wordt nochtans niet in geringe mate bepaald door het persoonlijkheidstype (o.a. Havighurst, Neugarten en Tobin, 1964, 1968; Henry, 1964; Lehr, 1980). Henry (1964: 418) meent dat activiteitstheorie en disengagementtheorie eigenlijk niet zo sterk van elkaar moeten worden onderscheiden

als hun namen wel doen vermoeden: wanneer rekening wordt gehouden met het persoonlijkheidstype kunnen beide theorieën wellicht perfect met elkaar verbonden worden.

4. SUBSTITUTIE, DISENGAGEMENT EN CONTINUÏTEIT: DRIE MOGELIJKE ANTWOORDEN OP PENSIONERING

Het is mogelijk uit de drie besproken theorieën drie verschillende aanpassingswijzen aan het gepensioneerd zijn te distilleren: a. men beoefent een sociale activiteit die men niet heeft beoefend toen men nog werkte en waarmee men de verloren werkrol kan vervangen, dit is *substitutie*; b. na het verlies van de werkrol is er niets veranderd met betrekking tot het beoefenen van sociale activiteiten: er zijn geen nieuwe activiteiten bijgekomen, noch besteedt men meer tijd aan een sociale activiteit die men reeds beoefende vóór de pensionering, dit is *disengagement*; c. men besteedt meer tijd aan bepaalde sociale activiteiten die men reeds vóór de pensionering beoefende, dit is *continuïteit*. Voor de aanhangers van de activiteitstheorie is substitutie dan de enige aanpassingswijze die leidt tot een goede levensvoldoening; de disengagementtheoretici zien disengagement als de enige weg naar een goede levensvoldoening en de continuïteitstheoretici, tenslotte, zweren vanzelfsprekend bij continuïteit als de enige goede aanpassing aan gepensioneerd zijn.

De belangrijkste kritiek op de drie verouderingstheorieën (cf. supra) doet de vraag rijzen of niet alleen het persoonlijkheidstype, maar ook bepaalde individuele kenmerken als opleiding, geslacht e.d., bepalend zijn voor de relatie tussen activiteitsgraad (of aanpassingswijze) en levensvoldoening. Een veronderstelling is dat (persoonlijkheidstype en) individuele kenmerken bepalen welke aanpassingswijze men kiest, en dat de kenmerken die hier bepalend zijn dan uiteindelijk ook bepalend zijn voor de relatie tussen aanpassingswijze en levensvoldoening.

Uit literatuur in verband met veroudering en de aanpassing aan gepensioneerd zijn, kunnen een aantal hypothesen met betrekking tot de relatie tussen individuele kenmerken en aanpassingswijze worden afgeleid (5).

Een slechte gezondheid en/of een zwakke mobiliteit kunnen een aantal activiteiten verhinderen, in het bijzonder activiteiten waarvoor men de deur uit moet (Long, 1989). Uit onderzoek blijkt dat bij mensen die inzake mobiliteit (inclusief vervoer) aangewezen zijn op anderen, sociale activiteiten weinig of niet aan bod komen (Dooghe, Vanden Boer en Vanderleyden, 1988). Hieruit kan worden afgeleid dat pasgepensioneerden met zwakke mobiliteit en/of slechte gezondheid eerder zullen worden gekenmerkt door disengagement.

Bij vrouwen zou de pensionering een sterkere daling van de sociale activiteiten bewerken omdat vrouwen over het algemeen nog steeds de huishoudelijke taken op zich nemen waardoor ze over minder vrije tijd beschikken dan mannen (Grommen, 1991; Heirman, 1974). Vrouwen kiezen dus waarschijnlijk voor disengagement, mannen kiezen voor continuïteit of substitutie.

Volgens onderzoek van Geurts en Schmeets (1991: 13) besteden ongehuwde ouderen meer tijd aan activiteiten binnen verenigingen en aan vrijwilligerswerk dan gehuwde ouderen. Wellicht is echter niet zozeer de burgerlijke staat dan wel de samenstelling van het gezin bepalend. Men kan verwachten dat mensen die alleen wonen eerder contact buitenshuis zullen zoeken dan mensen die niet alleen wonen. Bovendien kan worden verondersteld dat mensen die alleen wonen het verlies van de werkrol, en van de sociale contacten die gepaard gingen met het werk, eerder proberen op te vangen met nieuwe sociale activiteiten dan mensen die niet alleen wonen. Er kan dus worden verondersteld dat mensen die alleen wonen eerder kiezen voor substitutie als aanpassing aan de pensionering.

Algemeen wordt aangenomen dat iemand met een hoog opleidingsniveau meer flexibel is en een bredere interesse heeft, dan iemand met een laag opleidingsniveau (Dooghe, 1991; Lehr, 1980). Men kan verwachten dat flexibiliteit en brede interesse eigenschappen zijn die substitutie van de werkrol door een andere rol vergemakkelijken omdat men meer alternatieven voor de verloren werkrol vindt. Mensen met een hoog opleidingsniveau kiezen dus waarschijnlijk voor substitutie. Een laag opleidingsniveau gaat eerder gepaard met disengagement.

Voor mensen die vóór de pensionering onvoldoende aandacht hebben besteed aan het invullen van hun vrije tijd, zou het vinden van een alternatief voor de weggefallen werkrol problematisch zijn (Dooghe, 1988; Heirman, 1974). Gepensioneerden die reeds hun hele leven een 'vrijtijds cultuur' of 'recreatiecultuur' hebben ontwikkeld, zullen er makkelijker in slagen nieuwe bezigheden te vinden en vroegere activiteiten uit te breiden (Dooghe, Vanden Boer en Vanderleyden, 1988). Gepensioneerden die vóór de pensionering niet beschikten over een vrijtijds cultuur, zullen dus eerder worden gekenmerkt door disengagement.

Het vervolg van het artikel vormt de neerslag van een empirisch onderzoek met als doel na te gaan welke van de drie verouderingstheorieën het bij het rechte eind heeft door te onderzoeken welke aanpassingswijze leidt tot een optimale levensvoldoening. Bovendien wordt ook een antwoord gezocht op de vraag of het inderdaad zo is dat individuele kenmerken (mobiliteit, gezondheid, geslacht, gezinssituatie, opleidingsniveau en recreatiecultuur) bepalend zijn voor de wijze waarop men zich aanpast aan gepensioneerd zijn. En als die persoonlijke kenmerken bepalend zijn bij de keuze van aanpassingswijze, moet ook een antwoord worden gevonden op de vraag of zij dan ook niet bepalend zijn voor het verband tussen aanpassingswijze en levensvoldoening.

5. EMPIRISCH ONDERZOEK

5.1 Dataverzameling

De gebruikte gegevens zijn het resultaat van een interview met behulp van een gestructureerde vragenlijst bij 200 gepensioneerden tussen 55 en 70 jaar, te Oudenaarde (centrum en 12 deelgemeenten) tussen 25/11/1992 en 1/02/1993. De 200 respondenten vormen een systematische steekproef uit het totaal aantal mensen geboren tussen 1/01/1922 en 31/12/1937 (N = 5029) dat in de kiezerslijst van

Oudenaarde van 29/07/1992 geregistreerd staat als gepensioneerd en volgens het adres niet woonachtig is in een instelling (6) (N = 1189). Er werd gekozen voor een systematische steekproef opdat deze een weerspiegeling zou vormen van de reële populatie, meer bepaald met betrekking tot het aantal gepensioneerden naar leeftijd: er zijn immers veel meer 70-jarigen gepensioneerd dan 55-jarigen. De steekproef werd verkregen door in de kiezerslijst (die op aanvraag naar geboortedatum en niet alfabetisch geordend was) om de zes (gepensioneerde en niet in een instelling woonachtige) personen één persoon aan te duiden. Op die manier werden 198 personen geselecteerd. De overige twee (om 200 te bereiken) werden ad random uitgeloot. Voor elke potentiële respondent fungeerden de volgende vijf op de lijst als reserve. Om het streefdoel van 200 personen te bereiken moesten 311 personen bezocht worden (de komst van een ondervrager werd niet vooraf aangekondigd). De redenen waarom iemand niet werd ondervraagd zijn: weigering (17% van de 311 contacten); de persoon in kwestie kwam niet in aanmerking (11%); de persoon in kwestie was niet in staat (6.8%); de persoon in kwestie was overleden (0.64%) en verhuizing (0.32%). Personen kwamen niet in aanmerking voor ondervraging wanneer ze wel in de kiezerslijst geregistreerd staan als gepensioneerd maar in werkelijkheid niet of bijna niet hebben gewerkt. In de meeste gevallen betrof dit weduwen met een overlevingspensioen. Men kwam ook niet in aanmerking wanneer de pensionering niet kan worden beschouwd als het verlies van beroepsrol. Dit is het geval wanneer men om een bepaalde reden (bijv. ziekte) niet meer is gaan werken tot de pensioenleeftijd en dan officieel met pensioen is gegaan. Bruggpensioen wordt als gewoon pensioen beschouwd. Bij de 6.8% die niet in staat waren mee te werken, kunnen twee categorieën onderscheiden worden: zij die niet in staat waren wegens ziekte of gebrek (doofheid, dementie...) en zij die bij elk bezoek afwezig waren en waarvan niet kon worden achterhaald wat de reden van de afwezigheid was (7).

5.2 Operationalisering en methode

De drie *aanpassingswijzen* werden gemeten door de respondenten een lijst van sociale activiteiten (8) voor te leggen met de vraag of er activiteiten bij stonden die men *vroeger niet* deed maar die men sinds de pensionering wel doet en die men zelf beschouwt als een *vervanging* van de vroegere beroepsactiviteit. Een positief antwoord betekent dat er sprake is van substitutie. Indien het antwoord op deze vraag negatief was, werd gevraagd of er dan activiteiten bij stonden die men *vroeger ook* al deed, maar waaraan men *nu opvallend veel meer* tijd besteedt. Een positief antwoord betekent dat er sprake is van continuïteit en een negatief antwoord duidt op disengagement. Er werd ook rekening gehouden met het al dan niet beoefenen van toegelaten arbeid. Indien men hetzelfde beroep van vroeger blijft beoefenen als toegelaten arbeid, is er sprake van continuïteit. Indien men een ander beroep uitoefent als toegelaten arbeid, is er sprake van substitutie.

40.5% van de respondenten wordt gekenmerkt door disengagement, 34% door continuïteit en 25.5% door substitutie. De drie aanpassingswijzen vormen een hiërarchie: substitutie vertegenwoordigt een hoge activiteitsgraad, disengagement een lage activiteitsgraad en continuïteit ligt er midden in. Er is dus sprake van een ordinale variabele.

Om de *levensvoldoening* te meten werd een likertschaal geconstrueerd, geïnspireerd op Havighurst, Neugarten en Tobin (1968: 168) die stellen dat iemand een hoge levensvoldoening heeft wanneer hij (a) plezier vindt in alle activiteiten die zijn dagelijks leven bepalen; (b) zijn leven als betekenisvol beschouwt en zijn voorbije leven zonder meer aanvaardt; (c) zich geslaagd voelt bij het nastreven van zijn doeleinden; (d) een positief zelfbeeld heeft; (e) een optimistische ingesteldheid en goed humeur bewaart. Op basis van Lehr en Dreher (1969: 116) werd nog een dimensie toegevoegd, namelijk hoe de pensionering wordt ervaren. De schaal bestaat uit 14 items met elk vijf antwoordcategorieën (zie appendix). De itemanalyse (9) leverde een Cronbachs α van 0.78 op. Factoranalyse leverde vier factoren met een eigenvalue groter dan 1 op. Na rotatie volgens de varimaxmethode konden de vier factoren makkelijk worden benoemd. Er werd besloten ook de, op die wijze bekomen, vier deelschalen in het onderzoek te betrekken. De vier deelschalen meten dagelijkse ingesteldheid (of optimisme) (items 2, 5, 6, 7, 8 en 11), aanvaarding van het leven (items 4, 9 en 10), tevredenheid over eigen prestaties (items 12, 13 en 14) en ervaring met het gepensioneerd zijn (positieve of negatieve ervaring) (items 1 en 3).

Het criterium ter bepaling van de *mobilititeit* is het al dan niet aangewezen zijn op iemand anders om zich te verplaatsen. 55.5% van de respondenten is mobiel: men kan zich zonder moeite binnens- en buitenshuis verplaatsen en beschikt over een vervoermiddel zodat men steeds overal kan geraken waar men wil of moet zijn, zonder beroep te moeten doen op iemand anders (10); 34.5% is semi-mobiel en doet, bij gebrek aan een eigen vervoermiddel, beroep op iemand om zich buitenshuis te verplaatsen; 10% van de respondenten is weinig mobiel en heeft een hulpmiddel (stok, rolstoel, ...) of steun van iemand nodig om zich binnen- en buitenshuis te verplaatsen. Geen enkele respondent is niet mobiel (of dus bedlegerig).

Om de *gezondheidstoestand* na te gaan, werd gewoon gevraagd hoe men zich voelt: uitstekend (35% van de respondenten), bevredigend (56.5%) of slecht (8.5%).

De *gezinssituatie* werd nagegaan met de open vraag 'Met wie woont U samen?'. 16% van de respondenten woont alleen.

Met betrekking tot *opleidingsniveau* werden in de vragenlijst oorspronkelijk zes categorieën onderscheiden: lager onderwijs (58.5% van de respondenten), lager secundair (17.5%), hoger secundair (15%), hoger onderwijs korte type (5.5%), hoger onderwijs lange type (1.5%) en universitair onderwijs (2%). De analyse werd uiteindelijk met twee categorieën uitgevoerd: enkel lager onderwijs en minimum lager secundair onderwijs.

Het al dan niet hebben van een (sociale) *recreatiecultuur* vóór de pensionering of het al dan niet hebben van sociale activiteiten buiten de beroepsbezigheid vóór de pensionering, werd gemeten aan de hand van dezelfde lijst die werd gebruikt voor het meten van de aanpassingswijze aan gepensioneerd zijn. Op basis hiervan kan worden gezegd dat 16.5% van de respondenten vóór de pensionering niet beschikten over een vorm van (sociale) recreatiecultuur.

Omdat alle variabelen van nominaal of ordinaal niveau zijn, worden tabelanalyses uitgevoerd. Bij nominale variabelen wordt de onzekerheidscoëfficiënt gebruikt als

associatiemaat en bij ordinale variabelen gamma. Bij de waarden van gamma moet er telkens rekening mee worden gehouden dat het gaat om opgeblazen waarden. Er kan immers telkens worden vastgesteld dat er gebrek is aan isotropie (in veel gevallen te wijten aan het feit dat er wordt gewerkt met variabelen waarvan de categorieën kunstmatig zijn bepaald). De significantie van de resultaten wordt nagegaan met een chi-kwadraat-test. Voor de variabelen gemeten op interval-niveau worden ook de gemiddelden nagegaan.

5.3 Analyse

Om de relatie tussen aanpassingswijze enerzijds en levensvoldoening en de vier facetten ervan anderzijds na te gaan wordt - als eerste stap - de gemiddelde score voor levensvoldoening, dagelijkse ingesteldheid, aanvaarding van het leven, tevredenheid over eigen prestaties en ervaring met pensionering in elk van de categorieën disengagement, continuïteit en substitutie bestudeerd (zie tabel 1). De respondenten die gekenmerkt zijn door substitutie hebben de hoogste gemiddelde score op levensvoldoening in het algemeen, dagelijkse ingesteldheid, aanvaarding van het leven en tevredenheid over eigen prestaties. De respondenten gekenmerkt door continuïteit hebben de hoogste gemiddelde score op ervaring met de pensionering. Het verschil tussen de gemiddelden is echter klein. Om een beter beeld te krijgen van de relaties tussen aanpassingswijze enerzijds en levensvoldoening en de vier facetten ervan anderzijds, worden tabelanalyses uitgevoerd. Om met tabellen met redelijke celvullingen te kunnen werken, worden de categorieën van de variabelen levensvoldoening, dagelijkse ingesteldheid, aanvaarding van het leven, tevredenheid over eigen prestaties en ervaring met de pensionering gereduceerd. Hiertoe worden de scores herleid tot scores op vijf (door de totaalscore van elke respondent te delen door het aantal items). De variabele levensvoldoening bestaat dan, bijvoorbeeld, uit drie categorieën: middelmatige levensvoldoening (13.5% van de respondenten), hoge levensvoldoening (80%) en zeer hoge levensvoldoening (6.5%). Het verband tussen aanpassingswijze enerzijds en levensvoldoening in het algemeen, aanvaarding van het leven, tevredenheid over eigen prestaties en ervaring met de pensionering anderzijds is niet significant op het 5%-niveau (zie tabel 1). Uit de percentageverschillen kan echter telkens wel worden afgeleid dat substitutie de meest gunstige en disengagement de minst gunstige aanpassingswijze is. Deze trend wordt bevestigd door de analyse van de relatie tussen aanpassingswijze en dagelijkse ingesteldheid, die wel significant is (op het 1%-niveau) (tabel 1). Voor de variabele dagelijkse ingesteldheid worden drie categorieën onderscheiden: een slechte tot middelmatige dagelijkse ingesteldheid (49% van de respondenten), een goede dagelijkse ingesteldheid (43%) en een zeer goede dagelijkse ingesteldheid (8%). 64.7% van de respondenten gekenmerkt door substitutie heeft een zeer goede dagelijkse ingesteldheid (tegenover 32.1% van de disengagement-groep en 57.4% van de continuïteit-groep) en slechts 2% van de respondenten gekenmerkt door substitutie heeft een slechte tot middelmatige dagelijkse ingesteldheid (tegenover 11.1% van degenen gekenmerkt door disengagement en 8.8% van degenen gekenmerkt door continuïteit). Berekening van gamma levert de eerder sterke waarde op van .41. Substitutie blijkt dus duidelijk het meest gunstig met betrekking tot een goede dagelijkse ingesteldheid, disengagement het minst gunstig.

Een volgende stap in de analyse is het testen van de hypothesen in verband met de relatie tussen individuele kenmerken en aanpassingswijze. De gevonden waarden voor de gebruikte associatiematen en hun significantie kunnen voor elk van de onderzochte relaties worden afgelezen van tabel 1.

Het verband tussen mobiliteit en aanpassingswijze is positief en significant op het 1%-niveau. Ook tussen gezondheid en aanpassingswijze bestaat een positief verband, dat significant is op het 5%-niveau. Tabelanalyse voor het verband tussen geslacht (11) en aanpassingswijze toont dat maar liefst 52.3% van de vrouwen kiest voor disengagement, tegenover 31.3% van de mannen. Maar ook de proportie vrouwen die substitutie kiest (30.7%) is groter dan de proportie mannen (21.4%).

Tabel 1: Gemiddelde score (en standaardafwijking) voor levensvoldoening in het algemeen en voor de vier facetten van levensvoldoening naar elk van drie aanpassingswijzen aan de pensioensituatie, en het verband tussen aanpassingswijze en levensvoldoening in het algemeen en de vier facetten van levensvoldoening. Verband tussen een aantal persoonlijke kenmerken en aanpassingswijze aan de pensioensituatie.

	gemiddelde			associatie
	disenga- gement	continuïteit	substitutie	aanpassing
levensvoldoening	53.4 (5.7)	55.4 (6.7)	56.5 (5.7)	.27
ingesteldheid	24.7 (3.6)	26.1 (3.9)	26.7 (2.5)	.41 **
aanvaarding leven	10.4 (1.9)	10.9 (1.7)	11.2 (1.9)	.21
tevredenheid prestaties	12.0 (1.1)	11.8 (1.7)	12.2 (1.3)	.05
ervaring pensionering	6.3 (1.8)	6.5 (2.0)	6.3 (2.1)	.02
mobiliteit	-	-	-	.43 **
gezondheid	-	-	-	.16 *
geslacht	-	-	-	.05 ***°
gezin	-	-	-	.01 °
opleiding	-	-	-	.31 *
recreatiecultuur	-	-	-	.06 ***°

* $p < .05$

** $p < .01$

° associatiemaat: onzekerheidscoëfficiënt, asymmetrisch met aanpassingswijze als afhankelijke variabele (in de andere gevallen: gamma)

Continuïteit blijkt dan weer typisch mannelijk te zijn met 47.3% van de mannen die kiest voor continuïteit tegenover slechts 17% van de vrouwen. Het verband tussen geslacht en aanpassingswijze is significant op het 1%-niveau. Van de respondenten die alleen wonen, kiest iets meer dan de helft voor disengagement (namelijk 56.3%). 37.5% van de respondenten die niet alleen wonen kiest voor disengagement. Van de respondenten die niet alleen wonen, kiest dan weer 36.9% voor continuïteit, tegenover 18.8% van degenen die alleen wonen. De proportie die kiest voor substitutie is voor beide categorieën ongeveer gelijk. Dit verband is niet significant. Het verband tussen

opleidingsniveau en aanpassingswijze is positief en significant op het 5%-niveau. Van de respondenten die vóór de pensionering geen vorm van recreatiecultuur hadden, kiest 72.7% voor disengagement (tegenover 34.1% van degene die wel over recreatiecultuur beschikten). Het verband tussen recreatiecultuur en aanpassingswijze is significant op het 1%-niveau.

Om na te gaan of het verband tussen aanpassingswijze aan gepensioneerd zijn enerzijds en levensvoldoening en de facetten ervan anderzijds, wordt bepaald door de individuele kenmerken die de aanpassingswijze bepalen, wordt dit verband gecontroleerd voor mobiliteit, gezondheid, geslacht, opleiding en recreatiecultuur (12). Opgemerkt moet worden dat het hier om een puur exploratieve analyse gaat: door de aard van de data zijn de controles niet betrouwbaar. Vastgesteld wordt dat de conditionele gamma's niet steeds positief zijn. Bij een slechte gezondheid geldt bijvoorbeeld: hoe lager de activiteitsgraad hoe beter de algemene levensvoldoening en de vier beschouwde facetten van levensvoldoening. En bij de respondenten, bijvoorbeeld, die vóór de pensionering geen recreatiecultuur hadden, gaat een hoge activiteitsgraad gepaard met een lage levensvoldoening, geringe tevredenheid over eigen prestaties en negatieve ervaring met de pensionering.

5.4 Bespreking

Op basis van het eerste deel van de analyse kan gesteld worden dat de substitutietheorie het bij het rechte eind heeft. Zowel voor levensvoldoening in het algemeen als voor de vier facetten van levensvoldoening die hier worden onderscheiden, geldt dat substitutie als aanpassing aan de pensioensituatie het meest gunstig is. Toch is enkel het verband tussen aanpassingswijze en dagelijkse ingesteldheid significant. Levensvoldoening in het algemeen, tevredenheid over de eigen prestaties, aanvaarding van het leven en ervaring met de pensionering worden zeer waarschijnlijk ook beïnvloed door hoe men zich aanpast aan de pensionering, maar hier is voor een gunstig effect wellicht méér van belang dat men die aanpassingswijze kiest, die het best aansluit bij de eigen leefwereld. Er kan trouwens worden vastgesteld dat er een verband bestaat tussen bepaalde individuele kenmerken en de aanpassingswijze die men kiest. De gestelde hypothesen worden echter niet allemaal volledig bevestigd. De hypothese dat een achteruitgaande mobiliteit en gezondheid gepaard gaan met een achteruitgang van de activiteitsgraad, wordt bevestigd. De hypothese dat vrouwen kiezen voor disengagement en mannen voor continuïteit en substitutie, wordt slechts gedeeltelijk bevestigd. Een mogelijke verklaring voor de gevonden resultaten is dat de vrouwen vóór de pensionering, naast het uit werken gaan, ook volledig instonden voor het huishouden en daardoor geen tijd hadden voor andere (sociale) activiteiten. De mannen daarentegen konden wel een vorm van recreatiecultuur uitbouwen. Cijfers bevestigen dit: maar liefst 94.6% van de mannelijke respondenten had vóór de pensionering sociale activiteiten buiten het werk, tegenover 69.3% van de vrouwelijke respondenten. Continuïteit na de pensionering ligt dus voor de hand bij de mannen, maar niet bij de vrouwen die de vrij gekomen tijd opvullen met nieuwe activiteiten. Toch kiezen heel wat meer vrouwen dan mannen (en bovendien de meerderheid van de vrouwelijke respondenten) voor disengagement zodat de theorie dat de vrouwen zich vooral bezig houden met het huishouden blijft opgaan. De hypothese dat mensen die alleen wonen kiezen voor

substitutie wordt niet bevestigd. De meerderheid van de respondenten die alleen wonen, kiest zelfs voor disengagement ! Een mogelijke verklaring is dat mensen die niet alleen wonen door degene met wie ze samenwonen worden aangemoedigd sociaal actief te blijven. Als deze redenering juist is, kan worden verondersteld dat mensen die samenwonen met mensen die jonger zijn dan hen (bijvoorbeeld kinderen of kleinkinderen) meer zullen worden aangemoedigd actief te blijven dan degenen die met ouderen of mensen van dezelfde leeftijd samenwonen (bijvoorbeeld ouders, broers of zussen, partners). Van de respondenten die samenwonen met hun kinderen en/of kleinkinderen (16% van de respondenten) wordt inderdaad 34.4% gekenmerkt door substitutie en 31.3% door disengagement, tegenover resp. 23.5% en 39% van de respondenten die samenwonen met mensen van dezelfde leeftijd of ouder (68% van de respondenten). Waarschijnlijk is dus de aanmoediging van anderen om sociaal actief te blijven van belang bij de keuze van aanpassingswijze.

Tabel 2: Verband tussen aanpassingswijze en levensvoldoening in het algemeen en de vier facetten van levensvoldoening (dagelijkse ingesteldheid, aanvaarding van het leven, tevredenheid over eigen prestaties en ervaring met de pensionering), gecontroleerd voor mobiliteit, gezondheid, geslacht, gezinssituatie, opleidingsniveau en recreatiecultuur - weergave van de conditionele.

		levens- voldoe- ning	ingesteld- heid	aanvaar- ding	prestaties	ervaring
a	mobiel	.15	.24	.09	.01	.06 °
	semi-mobiel	.04 *	.25 *	.20	.03	-.14
a	weinig mobiel	-.03	.50	-.29	1.00	.06
	uitstekend	.48	.57 *	.14	.09	-.08
p	bevredigend	.07	.27	.16	.08	.09
	slecht	-.60 °	-.60 °	-.17	-1.00 °	-.14
s	mannen	.20	.51*	.07	.02	.06 °
	vrouwen	.29	.31	.35	.08	-.06
i	lager onderwijs	.25	.36*	.19	.17	.01 °
	lager secundair	.17	.36	.09	-.07	.02
n	recreatiecult.	.29	.44**	.13	.04	.05 °
	geen recreatie	-.06	.04	.41	-.20	-.20

* $p < .05$

** $p < .01$

° enkel in deze gevallen is de chi-kwadraat-test betrouwbaar; in de andere gevallen heeft meer dan 20% van de cellen verwachte frequenties kleiner dan 5.

De hypothese hoe hoger het opleidingsniveau, hoe hoger de activiteitsgraad, wordt bevestigd. En er kan worden gesteld dat iemand die vóór de pensionering niet beschikte over een zekere vorm van recreatiecultuur, er ook na de pensionering geen ontwikkelt.

Het laatste deel van de analyse geeft een aanzet tot de veronderstelling dat niet voor iedereen substitutie de ideale aanpassingswijze is en dat dus niet enkel de activiteitstheorie het bij het rechte eind heeft. Dat, bijvoorbeeld, mensen die vóór de pensionering niet beschikten over een (sociale) recreatiecultuur en die bij de pensionering gekenmerkt worden door substitutie, eerder slecht zouden scoren qua levensvoldoening, is makkelijk te begrijpen: voor hen is substitutie na de pensionering wellicht een enorme inspanning en bovendien niet in overeenstemming met het leven dat ze tot nu toe hebben geleid.

6. BESLUIT

Het uitgangspunt van deze uiteenzetting is pensionering als het einde van het actieve beroepsleven of pensionering als het verlies van de werkrol. Gezien het maatschappelijke, en daaruit voortvloeiende individuele, belang van arbeid, is het verlies ervan een belangrijke gebeurtenis in een mensenleven. Het is belangrijk de problemen die dit verlies met zich mee kan brengen voor ogen te houden en na te gaan hoe men zich kan aanpassen aan deze nieuwe levensfase.

Op basis van drie algemene verouderingstheorieën werden drie mogelijke aanpassingen aan de pensionering voorgesteld: substitutie, continuïteit en disengagement. Disengagement blijkt bij de onderzochte groep mensen het meest te worden gekozen, hoewel substitutie over het algemeen het meest gunstig blijkt in termen van een goede dagelijkse ingesteldheid.

Aanvullend exploratief onderzoek biedt echter een voorzichtige aanzet tot de mening dat elk van de drie aanpassingswijzen tot een goede levensvoldoening kan leiden, maar dat elk individu rekening moet houden met zijn eigen leefsituatie. In die zin hebben waarschijnlijk de critici van de drie verouderingstheorieën het bij het rechte eind wanneer ze stellen dat de ene theorie de andere niet hoeft uit te sluiten. Wellicht kan dan ook aangesloten worden bij de kritiek dat er rekening moet worden gehouden met de persoonlijkheid van elk individu.

Om meer duidelijkheid te krijgen is verder onderzoek naar het verband tussen aanpassingswijze aan de pensionering en levensvoldoening, waarbij de invloed van factoren als levenswijze en persoonlijkheid wordt nagegaan, nodig en gewenst.

NOTEN

- (1) Eén van de vele theorieën met betrekking tot rollen ontwikkeld binnen het symbolisch interactionisme, is de 'role-identity-theory' van Stryker, waarvan één bepaald aspect handelt over 'identiteitsverlies' of 'rolverlies'.
- (2) Thoits (1983) baseert zich volledig op de theorie van Stryker; vandaar dat we regelmatig steunen op Thoits (1983) bij het weergeven van deze theorie.
- (3) In deze uiteenzetting wordt geen onderscheid gemaakt tussen mensen die vrijwillig met pensioen gaan en zij die gedwongen worden, omdat er van uitgegaan wordt dat ook voor 'vrijwillig gepensioneerden' pensionering gelijk is aan het einde van de beroepsactiviteit en ook zij dus een wijze moeten vinden om het verlies van de werkrol op te vangen. Er kan wel worden verondersteld dat voor 'vrijwillig gepensioneerden' dit opvangen vanzelfsprekender is.
- (4) Men moet dus een *substitutie* zoeken voor rollen die wegvallen in de loop van de tijd, vandaar dat men het in plaats van over de activiteitstheorie ook wel heeft over de *substitutietheorie*.
- (5) De individuele kenmerken die hier worden besproken zijn deze die in de doorgenomen literatuur het meest frequent werden aangetroffen en het meest interessant leken met het oog op eigen onderzoek. Zo komt bijvoorbeeld het kenmerk inkomen ook veelvuldig voor in de literatuur, maar bleek het bij de eigen onderzoeksgroep niet meetbaar (te veel non-respons).
- (6) Gegeven de zeer specifieke problematiek van mensen die in een instelling verblijven, werd deze groep buiten beschouwing gelaten.
- (7) Met elke potentiële respondent werd drie maal contact gezocht en dit op verschillende tijdstippen op verschillende dagen.
- (8) Deze lijst werd opgesteld op basis van activiteiten die in de literatuur worden aangeduid als typische tijdsbesteding van ouderen. De respondenten kregen de kans de lijst aan te vullen indien nodig. Het gaat om activiteiten waarbij sociaal contact onvermijdelijk is, maar activiteiten die worden verricht om in het levensonderhoud te voorzien (bijv. boodschappen) werden niet in de lijst opgenomen.
- (9) Alle analyses werden uitgevoerd met behulp van SPSS/PC+ Studentware. De itemanalyse en de factoranalyse werden uitgevoerd met behulp van SPSS-X 3.0.
- (10) Welk vervoermiddel dit is, werd niet nagegaan: belangrijkste element is dat men nooit beroep moet doen op anderen.
- (11) 56% van de respondenten is mannelijk.

- (12) De variabele gezinssituatie wordt hier buiten beschouwing gelaten omdat de relatie tussen gezinssituatie en aanpassingswijze niet significant blijkt op het 5%-niveau.

APPENDIX

Items voor het meten van levensvoldoening:

1. Gepensioneerd zijn is het heerlijkste wat er bestaat.
2. Elke morgen sta ik met zeer veel tegenzin op.
3. Het liefst zou ik nu nog willen gaan werken.
4. Als ik mijn leven kon ruilen met dat van iemand anders, dan deed ik dat direct.
5. Het kost me heel veel moeite de dag door te komen.
6. Het leven heeft voor mij helemaal geen zin meer.
7. Ik voel me, over het algemeen, prima.
8. Ik voel me zeer gelukkig.
9. Ik zie sterk op tegen de komende jaren.
10. Ik ben er zeker van dat ik mijn leven veel beter zou kunnen organiseren dan ik nu doe.
11. Ik ben nergens goed voor.
12. Alle activiteiten die ik doe, doe ik met plezier.
13. Ik ben ongetwijfeld geslaagd in het leven.
14. Ik ben zeer tevreden over mezelf.

De vijf antwoordcategorieën zijn: helemaal niet mee eens, niet mee eens, onbeslist, mee eens, helemaal mee eens.

BIBLIOGRAFIE

- ATCHLEY, R. (1976), *The sociology of retirement*. New York: Halsted Press.
- BRAAM, G. (1964), 'Pensionering: verstoorde arbeid of lokkende rust?', *Sociologische Gids*, pp. 125-138.
- CAMMAER, H. (1990), *Menselijke levensloop. Genetische psychologie*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- CUMMING, E., W. HENRY (1961), *Growing old. The process of disengagement*. New York: Basic Books.
- DECKER, D. (1980), *Social gerontology. An introduction to the dynamics of aging*. Boston, Toronto: Little, Brown and Company.
- DOOGHE, G., L. VANDERLEYDEN (1978), *Bejaarden en hun levensvoldoening. Een empirisch onderzoek bij weduwen en gehuwde vrouwen*. Studies en Documenten 10, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Antwerpen/Amsterdam: De Sikkels/De Nederlandsche Boekhandel.
- DOOGHE, G. (1988), *Ouderen in onze samenleving*, Leuven/Amersfoort: Acco.
- DOOGHE, G. (1991), *The ageing of the population in Europe. Socio-economic characteristics of the elderly population*. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.

- DOOGHE, G., L. VANDEN BOER, L. VANDERLEYDEN (1988), *De leefsituatie van bejaarden*, C.B.G.S.-monografie 1988/1. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap, Administratie voor Gezin en Maatschappelijk Welzijn.
- FRIEDMANN, E., R. HAVIGHURST (1977), *The meaning of work and retirement*. New York: Arno Press.
- GEURTS, J., J. SCHMEETS (1991), 'Tijdsbesteding van ouderen. Een beschrijving van de tijdsbesteding van personen van 55 jaar en ouder in Nederland', *Handboek ouder worden*, 6: 1-29.
- GROMMEN, R. (1990, juni), 'Pensionering', *Welzijnsgids*, noden I.B.3.2., 49: 1-22.
- HARRIS, D. (1990), *Sociology of aging*. New York: Harper and Row.
- HAVIGHURST, R., B. NEUGARTEN, S. TOBIN (1964), 'Disengagement, personality and life satisfaction in the later years', pp. 419-425, in: FROM HANSEN, P. (ed.), *Age with a future. Proceedings of the sixth international congress of gerontology Copenhagen 1963*. Copenhagen: Munksgaard.
- HAVIGHURST, R., B. NEUGARTEN, S. TOBIN (1968), 'Disengagement and patterns of aging', pp. 161-172, in: NEUGARTEN, B. (ed.), *Middle age and aging*. Chicago/London: University of Chicago Press.
- HEIRMAN, B. (1974), *Pensionering, sociale en culturele problematiek*. Leuven: Studiegroep voor Cultuurbevordering, Sociologisch Onderzoeksinstituut.
- HENRY, W. (1964), 'The theory of intrinsic disengagement', pp. 415-418, in: FROM HANSEN, P. (ed.), *Age with a future. Proceedings of the sixth international congress of gerontology Copenhagen 1963*. Copenhagen: Munksgaard.
- LEHR, U., G. DREHER (1969), 'Determinants of attitudes towards retirement', pp. 116-137, in: HAVIGHURST, R., J. MUNNICH, B. NEUGARTEN, H. THOMAE (eds.), *Adjustment to retirement, a cross-national study*. Assen: Van Gorcum and Comp. N.V.
- LEHR, U. (1980), *Psychologie van de ouderdom*. s.l.: Van Loghum Slaterus.
- LONG, J. (1989), 'A part to play: men experiencing leisure through retirement', pp. 55-71, in: BYTHEWAY, B., T. KEIL, P. ALLATT, A. BRYMAN (eds.), *Becoming and being old. Sociological approaches to later life*. London, Newbury Park, New Dehli: Sage Publications.
- MINKLER, M. (1981, june), 'Research on the health effects of retirement: an uncertain legacy', *Journal of health and social behavior*, 22: 117-130.
- MUNNICH, J. (1989), 'De pensionering en het individu', pp. 241-250, in: MUNNICH, J., G. UILDRIKS (eds.), *Psychogerontologie. Een inleidend leerboek*, s.l.: Van Loghum Slaterus.
- SILLAMY, N. (1974), *Lexicon van de psychologie*. Utrecht/Antwerpen: prismaboeken uitgeverij Het Spectrum.
- STRAUSS, H., B. ALDRICH, A. LIPMAN (1976), 'Retirement and perceived status loss: an inquiry into some objective and subjective problems produced by aging', pp. 220-234, in: GUBRIUM, J. (ed.), *Time, roles, and self in old age*. New York: Human Sciences Press.
- STRYKER, S. (1980), *Symbolic interactionism: a social structural version*. Menlo Park, CA: Benjamin/Cummings.
- STRYKER, S. EN STATHAM, A. (1985), 'Symbolic interaction and role theory', pp. 311-378, in: GARDNER, L., A. ELLIOT (eds.), *The handbook of social psychology, volume 1, theory and method*. New York: Random House.

-
- THIJSSSEN, L. (1989), 'Uittreding uit het arbeidsproces; gevolgen voor het welbevinden. Een longitudinale analyse', pp. 251-259, in: MUNNICHES, J., G. UILDRIKS (eds.), *Psychogerontologie. Een inleidend leerboek*. s.l.: Van Loghum Slaterus.
- THOITS, P. (1983, april), 'Multiple identities and psychological well being: a reformulation and test of the social isolation hypothesis', *American Sociological Review*, 48: 174-187.
- XA (1991), *Socio-culturele participatie van ouderen*, werknota 2 (niet gepubliceerd). Brussel: Werkgroep Bejaarden, Centrum voor Bevolkings- en Gezinsstudies, Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- XB (1991), *Gepensioneerden en samenleving: anders bekeken*. Brussel: niet gepubliceerde uitgave van het algemeen secretariaat Kristelijke Beweging van Gepensioneerden.